

Иван Обрадовић

Народна библиотека Србије, Београд

ОД КАТАЛОШКИХ ЛИСТИЋА ДО ЕАД-А

преглед развоја каталога рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије

Сажетак

Проблеми израде информативних средстава рукописа и архивске грађе у библиотекама су већ добро познати у стручној литератури, па ипак и даље представљају велики изазов. Рукописи Народне библиотеке Србије нису изузетак. Напротив, кроз деценијску праксу израде каталога и других информативних средстава може се пратити намјера да се кроз креативна и мање креативна рјешења премости јаз између националних архивистичких правила и библиотечких стандарда, као и између штампаних и електронских каталога. Рад ће бити фокусиран управо на те напоре, као и на изазове које представља израда електронског каталога рукописа и архивалија НБС. Овај процес је настао као потреба да се изађе у сусрет све комплекснијим захтјевима корисника у савременом, дигиталном добу, а заснива се на примјени савремених стандарда кроз online open access апликацију АtoМ.

Кључне речи: рукописи, електронски каталог рукописа, лисни каталог, архивски стандарди, библиографски опис

УВОД

Библиотеке и архиви су током времена постојали и функционисали једни поред других без изражене сарадње и дијалога. Ова раздвојеност је умногоме проистицала из разлика које су потекле из питања *шта?* и *за кога?* чувају у својим фондовима. Библиотеке, уопштено говорећи, сакупљају и чувају појединачне, *објављене* изворе, често произведене у великој количини идентичних копија. Архиви, с друге стране, чине серије међусобно повезаних докумената који су по природи *јединствени*, класификовани према настанку, што значи да је сваки документ, кроз хијерархијски опис, постављен у свој контекст.¹ Исто тако, веома уопштено говорећи, постоји разлика у корисничким групама које традиционално опслужују ове две институције. Док су библиотеке оријентисане ка јавности, посебно образовним и истраживачким заједницама, архиви су, с друге стране, окренути више ка задовољењу потреба различитих државних органа и јавних институција, али и истраживачке заједнице. Управо из ових произлази и она основна разлика између архивских и библиографских описа.²

Та суштинска разлика у природи грађе, али и потреба корисника да дођу до неопходних информација, најбоље се осликавала управо у рукописним и архивским колекцијама библиотека. Ове збирке, иначе, представљају додирне тачке библиотека и архива, а управо на њиховом примјеру се може сагледати сва комплексност тих односа. Њих сачињавају писма, дневници, забиљешке, разна друга лична документа и сл. које је написало и сачувало одређено приватно лице. У већини земаља имају посебну одредницу, на енглеском *private papers*, на њемачком *Nachlässe*, на француском *archives privées*, док се на српском језику називају *лични фондови*. Карактеристично за ову врсту грађе је то што она према архивистичкој теорији дуго није третирана као архивска, већ као библиотечка, те је своје мјесто налазила у библиотекама. И данас се корисник, када жели да истражује личне фондове, најчешће упућује у библиотеку, а не у архив. То је узроковало и одређене разлике у обради грађе, па су тако лични фондови у библиотекама у већини случајева обрађивани у складу са правилима каталогизације рукописа, а тамо гдје су се налазили унутар архивских збирки, у складу са правилима и стандардима архивске обраде.³

1 Françoise Leresche, „Libraries and archives: sharing standards to facilitate access to cultural heritage“ (рад представљен на World Library and Information Congress: 74th IFLA General Conference and Council, Quebec, Canada. 10–14 август 2008), 2–3.

2 Daniel V. Pitty, „Encoded Archival Description: An Introduction and Overview“. D-Lib Magazine November (1999), <http://www.dlib.org/dlib/november99/11pitti.html>, DOI: 10.1045/november99-pitti

3 Jan Roegiers, „Integrated Resource Discovery and Access of Manuscript Materials: User Perspective“. Liber Quarterly vol. 13, No. 3/4 (2003) стр. 319; уст. Riva A. Pollard, „The Appraisal of Personal Papers: A Critical Literature Review“. Archivaria 52 (2001) стр. 136–140.

Ова разлика је посебно дошла до изражаја у турбулентним временима поја-
ве нових дескриптивних стандарда, али и технолошких достигнућа која су
мјењала начине на које су корисници приступали грађи. Појава међународ-
них стандарда библиографског описа током седамдесетих година 20. вије-
ка донијела је и низ новина које су се тичале каталожке обраде рукописа
и архивалија.⁴ Увођење стандарда библиографског описа у библиотекама је
значило и инсистирање на принципу спровођења унифициране каталожке
обраде за сву грађу. С друге стране, библиотекари који раде са рукописима
су упорно понављали и инсистирали на чињеници да *рукопис није књига*, тј.
на свим особеностима и посебностима рукописних колекција, због којих на
њих нису у потпуности примјењива правила каталожке обраде осталог би-
блиотечког материјала (од проблема неопходности хијерархијског описа ко-
лекција, различитог односа материјалног описа и примарног извора подата-
ка у односу на интелектуалне аспекте и садржај и др.) Стивен Хансен (Steven
Hansen) је то објаснио ријечима: „... принципи за преузимање (тачније *пре-
писивање*) каталожких информација из података о публикацији са насловне
стране, на жалост су пренесени на грађу која нема ни насловну страну ни
податке о публикацији...”⁵ Управо инсистирање на разликама и немогућност
доследне примјене правила и стандарда библиографског описа, довеле су и
до појаве првих националних стандарда архивског описа.⁶

Слична ситуација догодила се нешто касније са развојем аутоматизоване
размјене података када се показало да MARC⁷ формат (и сви његови дерива-
ти), прилагођен библиографском опису, није подржавао хијерархијску
структуру архивског описа. Тек са развојем EAD⁸ формата који потиче из ар-
хивске заједнице, омогућено је коришћење хијерархијских описа у процесу
аутоматизације и удаљеног приступа. Ова особина је одмах привукла библи-
отеке за посао описивања њихових збирки рукописа и архивске грађе. Данас

4 Међународни стандард библиографског описа монографских публикација ISBD(M) појавио се 1971. године, да би се 1977. године појавио Општи међународни стандардни библиографски опис ISBD(G). Након тога су уследили и остали стандарди за поједине врсте грађе. За више видети: John Byram, "The birth and re-birth of the ISBDs: process and procedures for creating the International Standard Bibliographic Descriptions", 66th IFLA Council and General Conference, Jerusalem, Israel, 2000. Доступно на: <https://archive.ifla.org/IV/ifla66/papers/118-164e.html> (преузето 26. 11. 2017).

5 Steven L. Hensen, "Squaring the Circle: The Reformation of Archival Description in AACR2", *Library Trends* Winter (1988): 544.

6 За развој националних стандарда за опис архивске грађе и рукописа као што су: APPM, RAD, MAD, али и њихов однос према међународном стандарду архивског описа ISAD(G), видјети: Paola Casini, "ISAD(G): Synthesis or Innovation in Archival Description Traditions?" (Ph.D. thesis, University College London, 2004), Доступно на: <http://discovery.ucl.ac.uk/1383580/> (преузето 20. 09. 2017).

7 За MARC видјети: <http://www.loc.gov/marc/>

8 За EAD видјети: <http://www.loc.gov/ead/>; за више о настанку и развоју видјети: Daniel V. Pitty, "Encoded Archival Description: An Introduction and Overview". *D-Lib Magazine* November (1999), <http://www.dlib.org/dlib/november99/11pitti.html>, DOI: 10.1045/november99-pitti (приступљено 23. 10. 2017).

није неубичајено да библиотеке, поред каталога у MARC формату, посјеђују и каталоге засноване на EAD формату, те омогућавају њихово унакрсно претраживање.⁹

Ситуација са примјеном стандарда библиографског описа у Југославији била је веома слична, као и проблеми који су се односили на утицај који су оставили стандарди библиографског описа у каталошкој обради рукописа, затим и дилеме које су се појавиле са примјеном програмских пакета заснованих на COMARC формату, макар када је у питању случај Фонда млађих књижевних рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије.¹⁰

ФОНД МЛАЂИХ КЊИЖЕВНИХ РУКОПИСА И АРХИВАЛИЈА ОДЕЉЕЊА ПОСЕБНИХ ФОНДОВА НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ

Збирка рукописа и архивске грађе у Народној библиотеци Србије има дугу традицију и потпуно је у складу са израженом праксом да библиотеке прикупљају личне фондове, посебно током 19. и почетком 20. вијека. Међутим, страдање Библиотеке 6. априла 1941. године представља прекретницу.¹¹ Неопходно је нагласити да је тада изгорјела комплетна збирка рукописа и то како средњовјековних, тако и савремених. Нестале су богате збирке српских средњовјековних докумената на пергаменту, значајна збирка османских докумената, низ рукописа савремених аутора. Поред овог губитка, једнако је важно напоменути да су тада изгубљена и сва информативна средства рукописа и архивалија, од инвентарних књига до каталога. С обзиром на природу и карактер грађе, тј. њену јединственост, више се не може говорити о обнови, већ о стварању новог фонда рукописа, које је започето одмах по престанку бомбардовања Београда и траје до данашњих дана.

Током Другог свјетског рата, велика пажња посвећена је прикупљању рукописа и разне архивске грађе за потребе Народне библиотеке. Издвајана су

9 Françoise Leresche, „Libraries and archives: sharing standards to facilitate access to cultural heritage” (рад представљен на World Library and Information Congress: 74th IFLA General Conference and Council, Quebec, Canada. 10–14 август 2008.), 4.

10 Више о историјату увођења стандарда библиографског описа у Југославији видјети: Eva Verona, *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. Dio 2, Kataložni opis*, (Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1983), 7–12.

11 Зграда Народне библиотеке Србије на Косанчићевом венцу у Београду је изгорела до темеља приликом њемачког бомбардовања Београда, априла 1941. Том приликом нестало је и комплетан фонд, како књижне тако и некњижне грађе која је сакупљана од оснивања 1832. године, али и све инвентарне књиге и каталози који су се налазили у згради. Сам догађај представља немјерљив губитак за цјелокупну српску културу, умјетност и науку. Више о размјерама страдања са прегледом изгубљене грађе видјети: Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке Србије у Београду* (Београд: Народна библиотека, 1960), 164–171; усп. и: Дејан Ристић, *Кућа несагоривих речи: Народна библиотека Србије 1838–1941* (Београд: Народна библиотека Србије, 2016), 147–195.

значајна средства да би се откупили појединачни рукописи, средњовјековни и савремени, као и заоставштине истакнутих личности из свјета науке, културе, али првенствено књижевности.¹² Посебна пажња поклањана је и набавци писама, у циљу поновног формирања збирке писама, по угледу на ону која је страдала у бомбардовању Библиотеке.¹³ Паралелно са набавком грађе, текао је и процес њене обраде, израде инвентарних књига и каталога, који се користе и данас.

Најважнија реформа у фонду рукописа Народне библиотеке десила се 1961. године када су из фонда издвојени сви средњовјековни рукописи. Тако су, од некад јединственог фонда, формиране две збирке. Средњовјековни рукописи су пренесени у новоформирано Археографско одељење. Савремени појединачни рукописи, писма, рукописне заоставштине, као и архивска грађа чинили су основу Збирке млађих књижевних рукописа и архивалија која је формирана у оквиру Одељења посебних фондова Народне библиотеке.¹⁴

Данас, Фонд млађих књижевних рукописа и архивалија обухвата око 500 архивских кутија грађе, тј. 1.320 сигнатура. По врсти грађе, фонд је изузетно разнородан, што је у великој мјери проузроковало и одређене проблеме око обраде грађе, о чему ће бити ријечи нешто касније. Ту се налазе појединачни рукописи (значајних књижевних и научних дјела), рукописне заоставштине истакнутих личности српске и југославенске књижевности, културе и науке, али и појединачна писма и преписке као цјелине. Значајан корпус грађе чини и разнородна архивска грађа, и то појединих институција културе и редакција, као што су *Бранково коло*, *Искра*, *Поља*, али и различити документи државних институција попут Друштва Св. Саве, Министарства унутрашњих дела, Министарства иностраних дела и сл.

Отприлике, исти број рукописа и архивалија налази се у Збирци легата и библиотека целина. Од постојећих петнаест легата и библиотека целина који се налазе у фонду Народне библиотеке Србије, њих седам је богато разним архивским материјалом, те се третирају и као лични фондови. У питању су легати Тихомира Ђорђевића, Љубице и Данице Јанковић, Милоша Црњанског,

12 Мираш Кићовић, *Историја Народне библиотеке Србије у Београду* (Београд: Народна библиотека, 1960), 190–205.

13 Писмо в. д. Управника Народне библиотеке Србије Ђорђа Радојичића Министарству просвете, 14. децембар 1942, кутија 24, бр. 1045, АНБ, Народна библиотека Србије, Београд. У документу је образложена идеја обнове збирке писама и историјских документа у Народној библиотеци Србије. Она је почивала како на пракси свих европских библиотека које у својим фондовима имају такву грађу, тако још више на традицији уништене библиотеке и потреби обнове свих збирки као доказа њеног опстанка. У том смислу је и завршетак овог писма „...За Народну библиотеку је света њена стодесетгодишња традиција.“ Писмо је настало као реакција на протесте управника Државне архиве поводом обнове збирке писама и архивалија.

14 Званичан назив рукописне збирке у Народној библиотеци Србије све до 2016. године је био Збирка млађих књижевних рукописа и архивалија, али је те године промјењен у Фонд млађих књижевних рукописа и архивалија.

Љубомира Мицића, Петра Колендића, Михајла Динића и Милоша Јевтића. Иако формално раздвојени, због различитих врста набавке рукописног и архивског материјала, као и специфичности каталожке обраде, поједини легати чине тематске цјелине са грађом која је смјештена у Фонду млађих рукописа и архивалија.

Са формирањем збирке рукописа, у Одељењу посебних фондова отпочео је и процес формирања каталога за ову врсту грађе, од којих се четири користе и данас, а то су:

- *Ауторско-именски каталог појединачних рукописа* – обухвата самостално набављене рукописе и подијељен је на два дијела: појединачни књижевни рукописи и млађи књижевни рукописи; заступљена је предност физичког описа у односу на садржај.
- *Азбучни ауторско-именски каталог преписке* – преписка из фонда рукописа сложена азбучно, без обзира на колекцију у којој се писма и преписке налазе. Посебно су издвојене „књижевне преписке“.¹⁵
- *Ауторско-именски каталог заоставштина* – даје попис заоставштина као цјелина са одредницама носиоца заоставштина. С обзиром да се рукописна заоставштина третира као лични фонд, тако је и структура заоставштина одређена у складу са упутствима за сређивање личних и породичних фондова те је и она заступљена у лисном каталогу. Не постоје описи хијерархијски виших нивоа, већ искључиво ниво јединице. Описи фондова су различити и неуједначени. У каталогу није до краја извршена класификација грађе на архивску и рукописне заоставштине.
- *Предметни каталог заоставштина* – прати логику лисног предметног каталога штампаних књига из којег су преузете предметне одреднице и према њима груписана грађа. На жалост, поступак израде овог каталога није спроведен до краја, већ само дјелимично.

Као што је већ напоменуто, значајан корпус рукописа и архивске грађе налази се у Збирци легата и библиотека целина. С обзиром да се ради о посебној јединици у оквиру Посебних фондова, ова грађа није заступљена у лисним каталозима рукописа и архивалија, већ су информативна средства формирана на потпуно другачији начин. Поред појединачног инвентара, у којем је рукописна грађа обухваћена заједно са свом осталом у легату или библиотеци целини, усвојен је принцип израде појединачних штампаних каталога рукописа.¹⁶

15 Обухвата посебно издвојену преписку уредника часописа са књижевницима, али и сва остала писма која су везана за књижевност или књижевни живот.

16 Од штампаних каталога рукописа из Збирке легата и библиотека целина до сада су објављени: Нада Мирков Богдановић, *Каталог рукописне заоставштине Милоша Црњанског* (Београд: Народна библиотека Србије, 2011); Злата Бојовић, *Нада Мирков Богдановић и Дејан Вукићевић, Каталог легата Петра Колендића: рукописи, кореспонденција, старе књиге* (Београд: Народна библиотека Србије, 2015).

ПРОБЛЕМИ КАТАЛОГА ФОНДА РУКОПИСА И ПОКУШАЈИ ЊЕГОВОГ УНАПРЕЂЕЊА

Лисни каталог или каталози су од момента обнове збирке рукописа и архивалија представљали основна информативна средства корисницима. Како се збирка развијала и допуњавала, тако су почеле да се појављују и бројне мане каталога. Најзначајнији проблем је била његова недовољна информативност. Тачније, описи грађе заступљене у каталогу нису имали довољан опсег података који би задовољио потребе научно-истраживачког рада. Овај проблем је проистигао из чињенице да нису постојала јасна и јединствена правила за обраду рукописа и архивске грађе у Народној библиотеци Србије, већ је израда каталога почивала на искуствима из праксе и одређеним принципима установљеним са формирањем збирке. Други значајан проблем, који је такође оставио трага на каталогу, јесте честа промјена одговорних за израду описа током низа година. У недостатку правила, значајну улогу у изради каталога преузимало је искуство и познавање праксе обраде грађе. Како су се одговорни за обраду грађе често мјењали, то је узроковало хетерогеност листића по садржају, форми, као и по редосљеду података. Ови проблеми су идентификовани у првом покушају реформе и унапређења каталога рукописа у Народној библиотеци Србије током 1975. године када је израђен *Предлог правила за редакцију каталога млађих књижевних рукописа*.¹⁷ Документ је имао за циљ да, регулисањем основних правила за каталошку обраду појединачних рукописа, уједначи информације доступне у каталогу и тако разреши основни проблем. Истовремено, правила би пружила ослонац свим библиотекарицама на фонду рукописа те значајно умањила негативне ефекте њихове честе промјене. За основу су узета правила за каталогизацију штампаних књига, тј. библиографског описа, тако да је усвојена азбучна ауторска одредница, а идентификована су неопходна подручја информација. У питању су: Наслов и поднаслов; Сарадници; Књижевна врста; Мјесто и датум; Број листова, страна текста, формат и изглед; Свеске; Садржај; Напомене. Тиме је успостављен континуитет са основним принципима постојећег каталога, који је такође почивао на библиографском опису, као и на принципу једна јединица један опис, док су хијерархијски нивои и контекст настанка грађе заступљени тек у рудиментарном облику.

Нова правила описа књижевних рукописа била су у основи намјењена за *лисни ауторско-именски каталог појединачних рукописа* и имала су за циљ уједначавање информација у каталогу и проширивање њиховог опсега. Истовремено, тиме би се створила основа за отпочињање процеса редакције комплетног каталога рукописа и архивалија. Исто тако, на основу ових правила разма-

17 Предлог правила за редакцију каталога млађих књижевних рукописа, 1975, дактилокопија, Збирка млађих књижевних рукописа и архивалија, Одељење посебних фондова. Документ није ауторизован и сачуван је у документацији Фонда млађих књижевних рукописа и архивалија.

трана је и идеја израде штампаног каталога књижевних рукописа Народне библиотеке Србије.¹⁸

Доступна документација нам не дозвољава да прецизно установимо какав је утицај увођење ових правила имало на обраду рукописа у Народној библиотеци Србије. Ипак, посредно, кроз стање лисног каталога, може се установити неколико чињеница. Редакција лисног каталога је заиста отпочела, руком писани листићи су замјењивани куцаним на машини, и постигла се одређена униформност података. Отпочела је и припрема израде штампаног каталога књижевних рукописа идентификацијом и издвајањем описа грађе. На жалост, ови процеси нису доведени до краја. Данас, само претпостављамо да узроци почивају у немогућности обезбеђивања континуитета у извршавању прокламованих циљева. Правила су била намјењена унапређивању обраде књижевних рукописа, тј. за *лисни ауторско-именски каталог појединачних рукописа*, те су била заснована на принципима библиографског описа. Међутим, она нису задовољавала критеријуме за обраду осталих врста грађе, првенствено оне архивске, личних фондова и збирки докумената разних институција. Како за опис ове врсте грађе нису постојала дефинисана правила, по аутоматизму, правила за појединачне рукописе су примјењивана и кроз лисне каталоге заоставштина и преписке, што је узроковало недостатак информација за хијерархијски више нивое описа, контекст докумената и њихову провенијенцију. Такође, недовршеност процеса идентификације књижевних рукописа за будући штампани каталог оставила је одређене нејасноће у класификацији грађе у каталозима.¹⁹ Ова реформа је омогућила велике помаке у стандардизацији информација у каталогу рукописа и архивалија, али су остале и одређене недоумице.

Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година 20. вијека Народна библиотека Србије је отпочела процес увођења библиографске базе података, засноване на ISBD стандардима и COMARC формату, кроз програмску опрему COBISS, из које је временом настала COBIB база података.²⁰ Свеобухватна примјена овог система у Народној библиотеци Србије значила је да је рукописна и архивска грађа једина врста грађе која није била доступна корисницима путем COBISS OPAC базе. То је значајно утицало на видљивост и доступност грађе корисницима, посебно што су се они временом навикавали на онлајн каталог.

18 Народна библиотека Србије је почетком седамдесетих прошлог века објавила штампане каталоге књига на језицима југословенских народа и то: Каталог књига на језицима југословенских народа 1519–1867 (Београд: Народна библиотека Србије, 1973); Каталог књига на језицима југословенских народа 1868–1972, т. 1 (Београд: Народна библиотека Србије, 1975). По доступној документацији, ове каталоге је требало да прати и штампани каталог књижевних рукописа Народне библиотеке. Управо зато је рађена реформа лисног каталога.

19 Тако је дошло до одвајања „књижевне преписке“ од преписке, али и недовољно јасног раздвајања рукописних заоставштина и архивске грађе у каталогу.

20 За више о развоју COBISS-а и примјењеним стандардима видјети: Народна библиотека Србије, „Платформа COBISS – Kooperativni online bibliografski sistem i servisi“ http://www.cobiss.net/platforma_cobiss-SR.htm (преузето 27. 11. 2017).

У циљу превазилажења овог проблема, 1998. године представљен је *Предлог упутства за каталожку обраду рукописа*.²¹ Предлог је пошао од премисе да је рукописна грађа посебна и да није обухваћена посебним међународним стандардом. Ипак, у циљу поштовања јединствености и информативности каталога, за основу ових упутстава узет је општи међународни стандардни библиографски опис ISBD(G), уз одређене модификације условљене праксом обраде рукописа у Народној библиотеци Србије. Тиме се омогућила обрада и доступност рукописа кроз COBIB базу података. Из стандарда су посебно примењена четири подручја и то: Подручје стварног главног наслова и података о одговорности; Издавање; Подручје материјалног описа; Подручје напомена. Предлог је подразумевао обраду појединачних и књижевних рукописа, али и преписке.

У току неколико година колико се примјењивао овај систем обраде, а по подацима из COBIB.NBS базе, унесено је око 5.500 јединица рукописа и то појединачних рукописа и писама из Збирке млађих књижевних рукописа и архивалија, али и Збирке легата и библиотека целина. У питању су легати Милоша Црњанског и Тихомира Ђорђевића, те рукописна заоставштина Алексе Ивића.

Током примјене оваквог приступа идентификован је низ мањкавости. Библиографски записи нису били довољно информативни те нису одговарали специфичним захтјевима корисника ове врсте грађе. Посебан проблем је представљала селективност приликом обраде условљена примјеном наведених стандарда и правила. Највећи дио овако обрађене грађе потицао је из личних фондова, а наведени стандарди нису пружали могућност пружања информација о структури фонда, као ни информацију о хијерархијски вишим нивоима фондова. Тиме је отежана могућност проналаска повезаних и сродних јединица грађе, а ни корисницима нису биле доступне информације о контексту настанка грађе. Сви ови побројани разлози су веома брзо довели до напуштања идеје о обради рукописа помоћу библиографских стандарда и библиографске базе података.

Лисни каталог је остао основно информативно средство, али је његова употребљивост постепено опадала. Покушаји разних реформи и стандардизација су оставили видљив траг на његовој структури и, још важније, на квалитету информација које је пружао корисницима. Ситуација са грађом доступном преко COBIB базе података је била још комплекснија, јер је ниво информативности таквих записа био низак. Стање помјешаних стандарда, правила и принципа у обради рукописа и архивске грађе је за запослене на фонду рукописа и архивалија представљао велика оптерећења у даљем раду, али и обавезу да се пронађе сврсисходно рјешење. Неопходно је на-

21 Јасмина Ахметагић, Предлог за каталожку обраду рукописа, Народна библиотека Србије 1998. Предлог је сачуван у документацији Фонда млађих књижевних рукописа и архивалија Одељења посебних фондова.

гласити да је потрага за новим солуцијама увијек била условљена како техничким, тако и финансијским ограничењима.

У ПОТРАЗИ ЗА ЕЛЕКТРОНСКИМ КАТАЛОГОМ РУКОПИСА И АРХИВАЛИЈА

Поменуто стање каталога рукописа и архивалија у Народној библиотеци Србије отежавало је доступност грађе како корисницима, тако и заинтересованим институцијама у оквиру пројеката изградње разних дигиталних колекција. Због тога је у Народној библиотеци Србије 2015. године формиран посебан стручни тим, који је имао задатак да темељно анализира проблем обраде грађе у Збирци млађих књижевних рукописа и архивалија те да предложи смјернице за даљи рад.

„СКРИВЕНИ ФОНД“

Први кораци стручног тима су се односили на опсежну анализу постојећег стања информативних средстава и доступности информација о грађи. Релативно брзо је установљено да рукописи и архивска грађа представљају заправо један велики „скривени фонд“ у Народној библиотеци Србије.²² Иако су анализе показале да је око 90% грађе доступно у одређеној форми каталога и заправо се може сматрати доступном јавности у строго формалном смислу, могућности њиховог проналажења и коришћења су биле веома ограничене. Информације о рукописима и архивској грађи су биле доступне преко низа, по својој структури различитих и међусобно независних извора, од лисног каталога, тј. четири лисна каталога као основног извора информација па до COBISS OPAC каталога.²³

Додатни проблем је представљала чињеница што након напуштања обраде грађе у складу са библиографским описом није пронађен нови систем. Тиме је практично напуштено одржавање лисног каталога и COBISS базе података, а није пронађена и уведена алтернатива, већ је грађа само сигнирана и инвентарисана. Информације о тој грађи су биле доступне једино преко библиотекара запослених на фонду рукописа и архивалија, што је додатно компликовало, тј. онемогућавало истраживање и коришћење грађе, а истовремено

22 О проблему „скривених фондова“ у библиотекама и архивима, њиховој идентификацији видјети: Elizabet Yakel, „Hidden collections in archives and libraries“, OCLC Systems & Services: International Digital Library perspectives, Vol. 21 Issue: 2 (2005), 95–99.

23 Ако се одређена грађа не би пронашла у Лисном каталогу рукописа и архивалија НБС, то није значило да НБС ту грађу не посједује, већ да постоји озбиљна могућност да је она доступна или преко штампаних каталога појединих легата или пак преко COBISS OPAC каталога. Корисник без интервенције библиотекара фонда рукописа не би имао никакву информацију о потреби консултовања различитих каталога.

представљало велико оптерећење за запослене у фонду рукописа којима рад са корисницима није остављао довољно времена за даље унапређивање каталога. Заправо, ушло се у неку форму „зачараног круга“ у којем је сама грађа све мање коришћена, а истовремено је улагано све више ресурса да би се она користила и у тако смањеном обиму. С друге стране, савременим генерацијама истраживача, навиклим на коришћење онлајн каталога, за сву осталу врсту грађе, лисни каталог рукописа и архивалија деловао је веома архаично.

Слаба видљивост докумената наводила је на закључак да је отежано не само коришћење грађе, већ и контрола начина похрањивања. Тако је Фонд млађих књижевних рукописа и архивалија постепено постао „скривени фонд“, што је наметало потребу дефинисања стратегије даљег развоја алата за његово откривање.

Стручни тим је констатовао да је присутна и све израженија потреба коришћења рукописне и архивске грађе Народне библиотеке у разним пројектима дигитализације, тј. грађе у дигиталном облику попут пројекта дигиталне библиотеке *Велики рат*.²⁴ Како је ова врста грађе једина у НБС која није присутна у некој бази података, није било могуће да се добију структурирани метаподаци у неком од међународно признатих XML формата (DC, MODS, EAD...). Наведени проблем је рјешаван тако што се за селектовану грађу у сваком појединачном пројекту намјенски израђивао сет метаподатака мануелно, у оквиру захтјеване XML шеме. Ово је значајно усложњавало послове, посебно са аспекта економичности утрошка времена, док се тако израђени метаподаци нису могли истовремено користити ни у једном сегменту обраде или коришћења рукописа и архивске грађе.

Суочен са описаним стањем, стручни тим је донио низ препорука од којих се издвајају:

Дефинисање јасних правила за обраду грађе примјеном општих међународних стандарда, првенствено ISAD(G)²⁵ и свих осталих пратећих стандарда и правила неопходних за израду јединственог описа рукописа и архивске грађе.

Тестирање и одабир апликације за обраду архивске грађе засноване су на међународним стандардима, са могућношћу увоза/извоза података у међународно усвојеним форматима као што су EAD, EAC, CSV, SKOS, DC. С обзиром на ограничен буџет овог пројекта, предложено је да се избор врши између доступних open source рјешења.

24 Дигитална библиотека *Велики рат* настала је као дио учешћа Народне библиотеке Србије у пројекту Еуреопеана колекције 1914–1918. За више видјети: *Велики рат*, „О нама“, Народна библиотека Србије, <http://velikirat.nb.rs/onama> (преузето 27. 11. 2017).

25 Међународни архивски савет, прир., ISAD(G) – Општи међународни стандард за опис архивске грађе, (Нови Сад: Друштво архивских радника Војводине, 2006).

Циљ је био обједињавање и уједначавање обраде архивске и рукописне грађе која се чува и користи у Народној библиотеци Србије и њихово укључивање у јединствени информациони систем. То се првенствено односило на елиминисање разлика које су постојале у обради грађе у Фонду млађих књижевних рукописа и архивалија и оних у Збирци легата и библиотека целина.

ЕЛЕКТРОНСКИ КАТАЛОГ РУКОПИСА И АРХИВАЛИЈА АТОМ НБС

На основу наведених препорука, током друге половине 2015. године отпочео је процес формирања електронског каталога за рукописе и архивалије. Обухватао је два паралелна тока. Један је анализа методологије формирања и одржавања постојећих информационих инструмената за рукописе и архивалије у НБС те успостављање континуитета уз примјену ISAD(G) стандарда и израда плана њихове примјене на електронски каталог. Други избор је локализација одговарајућег софтвера.

Анализа методологије описа архивске грађе и примјене нових стандарда у Збирци млађих књижевних рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије текао је паралелно са процесом избора и локализације апликације, ради економисања са временом, али и ради лакше идентификације свих неопходних позиција за квалитативно унапређење апликације. Један дио ових тестова односио се на обраду новоприбављене грађе која није била заступљена у постојећим каталозима рукописа и архивалија. Циљ је био, с једне стране, да запослени у раду са рукописима стекну рутину у примјени свих уведених стандарда, да се идентификују неопходна поља у оквиру различитих хијерархијских нивоа за квалитетну обраду грађе и приказ података. Обрада је обухватала израду свих нивоа архивског описа (од појединачног рукописа до личних фондова као цјелине), дефинисање уношења и примјену различитих нормативних записа у оквиру описа. Тестови са новоприбављеном грађом имали су за циљ да провјере и по потреби идентификују тачке које је неопходно измјенити или прилагодити у комплетном путу рукописа и архивске грађе у НБС, од њихове набавке па до доступности корисницима. Посебан сегмент тестова се односио на инвентарисање грађе, тј. уочавање разлика са постојећим начинима инвентарисања, који су у примјени у Народној библиотеци Србије, као и уједначавање инвентарисања грађе између свих доступних опција у апликацији и обавезног, законски прописаног процеса.

У оквиру тестова, приступило се и изради одређеног корпуса описа у електронском каталогу који је требало да послужи као база за презентовање и унапређење даљег рада на каталогу. То је подразумевало и ретроспективни унос већ обрађене грађе у различитим информативним средствима рукописа и архивалија НБС. Резултати су показали да аутоматизована конверзија није рационална, односно да би се тиме у значајној мјери довео у питање

квалитет архивских описа. Разлог је инсистирање на физичким особинама документа у односу на садржинску анализу која је примјењена у претходној пракси обраде архивске грађе и рукописа Библиотеке. Управо ова чињеница, као и одређени технички проблеми су навели на закључак да ће у наредном периоду бити неопходно да корисницима на располагању стоје паралелно електронски каталог и сви други постојећи извори информација о овој врсти документа, али да ће се са ретроспективним уносом података у електронски каталог постепено напуштати одржавање постојећих каталога.

Паралелно са наведеним анализама, приступило се избору апликације која ће бити основ новог електронског каталога рукописа и архивалија. Након фазе тестирања, одлучено је да даљи процес израде електронског каталога рукописа и архивалија почива на апликацији AtoM тј., ICA AtoM канадске компаније Artefactual Systems.²⁶

AtoM је апликација за израду архивских описа, настала у сарадњи са Међународним саветом архива и заснована на ISAD(G) и њему пратећим стандардима. Важна карактеристика апликације јесте и веома развијена могућност експорта/импорта података у међународно усвојеним форматима као што су EAD, EAC, CSV, SKOS, DC, MODS. Значајна за избор апликације је била и чињеница да се ради о open source рјешењу, тј. за инсталацију и коришћење ове апликације на серверима Народне библиотеке Србије нису била потребна значајна финансијска средства.

Све ове предности су, уз чињенице да га читав низ институција користи у свакодневном раду²⁷, да му је корисничка заједница врло активна да се апликација унапређује у дефинисаним роковима, значајно олакшавале планирање развоја система. Ништа мање важно у одлуци да се изабере баш ICA AtoM јесте чињеница да је у том тренутку Народна библиотека Србије располагала кадровским потенцијалом са искуством у техничком одржавању ове апликације.

Процес локализације апликације AtoM за потребе НБС отпочео је 2015. године преводом на српски језик. То је подразумевало превод интерфејса апликације, али и преводе стандарда које апликација користи. С обзиром да је већ постојао превод општег међународног стандарда архивског описа ISAD(G) и пратећих стандарда, они су инкорпорирани у апликацију без икаквих интервенција. Остали стандарди за које није постојао превод на српски језик, као што су RAD, DACS, MODS, Dublin Core, преведени су за потребе апликације.

Паралелно са преводом текао је и други дио локализације апликације који се односио на опсежна тестирања, чији је циљ био идентификација свих системских интервенција како би се повећала ефикасности апликације у НБС

²⁶ За више информација о апликацији AtoM видјети: Artefactual Systems, "Providing access to memory since 2007", <https://www.accesstomemory.org/en/> (преузето 27. 11. 2017).

²⁷ Листу корисника видјети на: https://wiki.ica-atom.org/ICA-AtoM_users

окружењу и одређеним специфичностима обраде рукописне и архивске грађе у Народној библиотеци Србије. Наравно, све интервенције су имале за циљ омогућавање што лакше употребе апликације, како за креатора описа, тако и за корисника. У сарадњи са Liferay тимом НБС и компанијом Comtrade, ове интервенције су у значајној мјери унапредиле основну верзију апликације и верзији АtoM-а у употреби у НБС доњеле одређене локалне специфичности.²⁸

Прва новина, која је уведена, јесте могућност уноса датума по јулијанском календару и његова аутоматска конверзија у датум по грегоријанском. Највећи дио грађе, који се налази у фондовима рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије односи се на другу половину 19. и прву половину 20. вијека, тј. период непосредно прије и послје реформе календара у Србији. Увођењем овог конвертора, могућност погрешног конвертовања датума је сведена на најмању могућу мјеру.

Друга значајна интервенција се односила на могућност повезивања архивског описа са одговарајућим библиографским записом у COBISS OPAC бази података. Ова веза је уочена као важна посебно за ону врсту грађе која се налази у личним фондовима, а по својој форми спада у библиотечку врсту грађе и већ је библиографски обрађена у COBIV бази података. Тиме је омогућено проширивање доступног нивоа информација корисницима апликације, а истовремено и даље коришћење свих постојећих извора за одређену врсту грађе и њихово међусобно повезивање.

Највећи професионални изазов и најважније локално обиљежје апликације је било инкорпорирање нормативне базе у апликацију.

За лична имена за која је у апликацији предвиђена нормативна база личних имена заснована на ISAAR (CPF)²⁹ и ЕАС стандардима, првобитна идеја јесте била да се искористи постојећа припремна нормативна база личних имена CONOR.SR.³⁰ Предлог је био да се из нормативног записа CONOR базе преузме јединствена одредница, као и други облици имена и назива те остали доступни подаци. Нажалост, услјед техничких, али и административних тешкоћа, идеја о размјени података, тј. повезивању две базе је напуштена. Умјесто тога, уведен је систем формирања нормативних записа личних имена и корпоративних тијела (правних лица) директно у електронском каталогу. Процес је заснован на примјени међународног стандарда ISAAR (CPF)

28 Више о пројекту Liferay видјети: Драгана Милуновић, „Портал за обједињавање електронских библиотечких сервиса Народне библиотеке Србије“, Гласник Народне библиотеке Србије, бр. 18 (2016), 143–155.

29 Међународни архивски савет, прир., ISAAR (CPF) – Међународни стандард архивског нормативног записа за правна, физичка лица и породице, (Нови Сад: Друштво архивских радника Војводине, 2006).

30 Више о настанку и развоју нормативне базе CONOR видјети: Ана Савић, „Нормативна контрола у Србији“, Инфотека: часопис за дигиталну хуманистику год. 17, бр. 1 (2017), 99–112.

и националних правила за израду нормативног записа.³¹ За то су израђена и посебна упутства, а у перспективи је остављена могућност повезивања података из ове две базе у јединствену нормативну базу назива/имена.

За проблем географских имена примјењен је потпуно другачији принцип. У недостатку пописа географских предметних одредница, неопходних за потпуност архивског описа, један од системских захтјева јесте био повезивање електронског каталога са базом географских назива GeoNames.³² Кроз ову везу омогућено је преузимање основних података (назив на енглеском језику, локација изражена у координатама), као и успостављање хијерархијског односа са повезаним терминима (нпр. однос град-држава). Сви остали подаци се, ако се процјени да су неопходни, уносе ручно (посебно други облици назива или облици назива на другим језицима).

Како би се омогућило свеобухватно претраживање по приступним тачкама у оквиру електронског каталога, подразумевано је и увођење контролисане, уређене листе тематских предметних одредница. Она је направљена окупљањем тематских предметних одредница из лисног и електронског каталога НБС и, након редакције, добијени корпус од 21.000 одредница је конвертован у SKOS формат и тако пренесен у таксономије апликације AtoM.

Тиме је постигнута потпуна функционалност приступних тачака у оквиру архивског описа, омогућено ефикасно претраживање те окончано формирање Електронског каталога рукописа и архивалија AtoM НБС.

ЗАКЉУЧАК

Анализирајући вишедеценијски рад на развоју и унапређењу каталога рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије неопходно је вратити се на сам почетак. Ако је прошлост односа библиотека и архива (схваћен у најширем могућем смислу) често био обиљежен недостатком комуникације, савремени развој информационах и комуникационих технологија узроковао је њихову значајну промјену. Ово је посебно видљиво кроз рад библиотека које чувају и корисницима на располагање стављају рукописе и архивску грађу. Процеси унапређења каталога засновани на најсавременијим принципима једне дисциплине просто нису могли дати потпуне резултате. А увођење стандарда библиографског описа у првим годинама његове примјене јесте представљало значајан искорак ка постизању уједначене каталошке обраде

31 Eva Verona, *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. Dio 1, Odrednice i redalice*, (Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1986) је и даље национални правилник за формирање нормираног облика имена.

32 GeoNames је база података са више од 10 милиона географских назива са интегрисаним географским подацима као што су називи мјеста на различитим језицима, координатама, популацијом и сл. За више видјети: GeoNames, „About GeoNames“, <http://www.geonames.org/about.html> (преузето 23. 11. 2017).

појединачних, тј. књижевних рукописа. Исто тако је увођење ове врсте грађе у библиографске базе података деведесетих година 20. вијека представљало значајан квалитативан искорак у односу на претходну праксу, уз развој информационих технологија и све комплексније захтјеве специфичне групе корисника. Ипак, како је искуство Народне библиотеке Србије показало, разноликост и комплексност грађе која се чува у рукописним збиркама није дозвољавала ослањање само на развој стандарда библиографског описа. Тек су формулисање међународних стандарда архивског описа и интензиван развој информационих технологија омогућили да се изрази и на адекватан начин понуди корисницима, у оквиру јединственог информационог система, сво богатство информација које се налази у рукописним и архивским збиркама библиотека. Увођењем база података заснованим на стандардима архивског описа омогућено је да се ради на модернизацији укупног система информативних средстава рукописа и архивалија Народне библиотеке Србије. То се односило на могућност израде хијерархијски виших нивоа описа (фонда/збирке, серија и подсерија) који недостају постојећим лисним каталозима, али и могућност њиховог повезивања када су у питању штампани каталози, посебно у пружању информација о контексту и садржају, што је такође био недостатак постојећих каталога. Исто тако, мора се нагласити да су примјена контролисаних сетова података као што су контролисане листе предметних одредница или нормативна база личних имена донеле посебан квалитет информација корисницима. Тиме је само наглашена потреба за преплитањем две дисциплине у креирању и примјени алата за организовање и дистрибуцију прикупљених информација, а све у циљу задовољавања све комплекснијих потреба корисника. И на крају, свакако врло важан јесте и социјални аспект. Одрживост успостављања једног кохерентног информационог система ће умногоме зависити од могућности обезбеђивања континуитета и стабилности у кадровским потенцијалима. Искуства Народне библиотеке Србије говоре да је управо ово била једна од значајних слабости претходних процеса модернизације каталога рукописа. У времену снажног техничко-технолошког развоја можда ће то бити и најзначајнији изазов.

Извори

АНБ - Архива Народне библиотеке Србије

Документација Фонда млађих књижевних рукописа и архивалија Одељења посебних фондова

Лисни каталози рукописа и архивалија Фонда млађих књижевних рукописа и архивалија

Литература

Бабовић, Мирјана и Светлана Јанчић. Алфаветски каталог монографских публикација: израда и формирање. Београд: Народна библиотека Србије, 1985.

Bunn, Jennifer. „Developing descriptive standards: a renewed call to action“, *Archives and Records*, Vol. 34, No. 2 (2013), 235-247, <http://dx.doi.org/10.1080/23257962.2013.830066> (преузето 17. 09. 2017) DOI: 10.1080/23257962.2013.830066

Verona, Eva. *Pravilnik i priručnik za izradbu abecednih kataloga. Dio 2, Kataložni opis*. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1983.

Кићовић, Миращ, *Историја Народне библиотеке Србије у Београду*. Београд: Народна библиотека, 1960.

Leresche, Françoise. „Libraries and archives: sharing standards to facilitate access to cultural heritage“ Рад представљен на World Library and Information Congress: 74th IFLA General Conference and Council, Quebec, Canada. 10-14 август 2008.

Међународни архивски савет, прир., ISAD(G) – Општи међународни стандард за опис архивске грађе. Нови Сад: Друштво архивских радника Војводине, 2006 2.

Милуновић, Драгана. „Портал за обједињавање електронских библиотечких сервиса Народне библиотеке Србије“, *Гласник Народне библиотеке Србије* бр. 18 (2016), 143-155.

Pitty, Daniel V. „Encoded Archival Description: An Introduction and Overview“. *D-Lib Magazine* November (1999), <http://www.dlib.org/dlib/november99/11pitti.html>, (преузето 20. 11. 2017), DOI: 10.1045/november99-pitti

Pollard, Riva A. „The Appraisal of Personal Papers: A Critical Literature Review“. *Archivaria* 52 (Fall 2001), 136-150.

Ристић, Дејан, *Кућа несагоривих речи: Народна библиотека Србије 1838-1941*. Београд: Народна библиотека Србије, 2016.

Roegiers, Jan. „Integrated Resource Discovery and Access of Manuscript Materials: User Perspective“. *Liber Quarterly* vol. 13, No. 3/4 (2003), 319-328.

Yakel, Elizabet. „Hidden collections in archives and libraries“, *OCLC Systems & Services: International Digital Library perspectives*, Vol. 21 Issue: 2 (2005), 95-99.

Савић, Ана. „Нормативна контрола у Србији“, *Инфотека: часопис за дигиталну хуманистику*, год. 17, бр. 1 (2017), 99-122.

Spiro, Lisa. *Archival Management Software: A Report for the Council on Library and Information Resources*. Washington: CLIR, 2009, <https://www.clir.org/pubs/reports/spiro2009/> (преузето 15. 09. 2017)

Hensen, Steven L. „Squaring the Circle: The Reformation of Archival Description in AACR2“, *Library Trends* (Winter 1988), 539-552.

Hensen, Steven L. „The First Shall be First: APPM and its Impact on American Archival Description“, *Archivaria* 35 (Spring 1993), 64-70.

Casini, P. „ISAD(G): Synthesis or Innovation in Archival Description Traditions?“. Ph.D. thesis, University College London, 2004.

Summary

Problems regarding creation of catalogue and information tools for manuscripts and archival material in libraries are well known in professional literature, and yet they still represent a great challenge. Manuscripts in the National Library of Serbia are not exception. Looking at the last couple of decades of practice in creating catalogues and finding aids one can monitor a strong need and desire, reflected in more or less creative solutions, to overcome a gap between national archival rules and bibliographic standards or between the card and online catalogue. This paper will have its focus on these efforts as well as challenges met in the process of creating an online catalogue for manuscripts and archival materials in the National Library of Serbia. The process, which is in progress, emerged as a need to meet ever more complex demands from library users in the modern, digital era. The new on the line catalogue for manuscripts and archival materials is based on contemporary general standards implemented through the online open access application AtoM made by Artefactual Systems.

Keywords: manuscripts, archival materials in libraries, online catalogue, card catalogue, archival standards, bibliographic description